

Минчо Минчев

НАВРЕМЕННИ РАЗСЪЖДЕНИЯ ВЪРХУ СМИСЛА
НА КРАЙНОТО

*...Отгоре еднакво далеч е небето
загадка бездънна пред слабия взор
пустиня без ехо и зима всевечна
и нощ без начало и нощ безконечна.*

П. Яворов

Животът на всекиго минава под знака на смъртта. Съществуването на всичко е белязано с клеймото на мимолетността. Всичко е крайно. Memento mori, помни смъртта – съветваха древните римляни. И хората не забравят този съвет до ден днешен. Към него се връщат всички, щом стигнат до екзистенциалната, критичната точка на своя живот.

А до нея може да се стигне по всяко време. Неочаквано, нелепо или трезво и смислено.

ПЪРВО ПЕСИМИСТИЧНО РАЗСЪЖДЕНИЕ

Всеки от нас открива смъртта на различна възраст. И по свой собствен, неповторим и несподелим начин. Едни от нас я откриват с ледените тръпки на необяснимия екзистенциален страх; други – във вечните полутонове на мировата скръб; трети – в бурната неприемимост на просветелната душа; четвърти...

Не е ли все едно! Всекиму тя **трябва** да почука на вратата. **Всеки от нас** трябва да извърви своя път под знака на великата – както казваше Бердяев – УРАВНИТЕЛКА...

Но защо „трябва“? Защо да е утеха, че това „трябва“ важи за всеки от нас?

Мрачната сянка се появява при всяко истинско просветление на човешки дух, което започва винаги щом човек се изтръгне от границите на своето неповторимо АЗ. И колкото повече се отдалечава

той от него, толкова повече се приближава до истината за своята ужасна обреченост. За своята нелепа участ – да се превърне в нищо.

Остане ли обаче в границите на онова свое неповторимо АЗ, той никога не може да осъзнае смъртта. В тях всеки е сам за себе си; всеки е една вечна и абсолютна ценност.

Сладка и... тъжна измама! Блестящо невежество, което познахме, отхапвайки от ябълката на хитрото влечуго на Едем.....

Оттогава вече хората неизменно измерват своето съществуване с онова на другите, виждайки своя срам в техните очи. Така, определяйки своята ценност спрямо общността, всеки един от нас ясно разбира или поне – усеща, какво означава да се живее под знака на временното, на крайното.

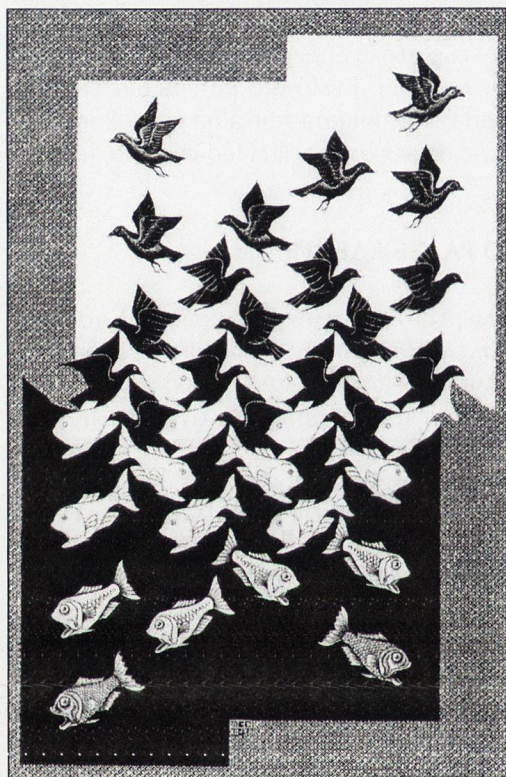
Ние сме обкръжени само от временни същества, от крайни неща. А те – едно подир друго, непрекъснато, с безпощадна последователност изчезват от погледа ни. И най-страшното е, че накрая и това

„ние“ подлежи на пълно разпадане.

Всеки един от нас остава накрая сам. Животът е растяща самота, теглеща ни към висшата точка, в която всеки ще бъде погълнат от ужасната сянка на... нищото.

Но има още едно равнище на съпоставяне. И ние потреперваме щом само се докоснем с мисълта си до неговата висота. От това равнище измерваме своя ръст с безмерните, чудовищни мащаби на Вселената. Усетим ли ги, ние сме готови да паднем на колена пред тях. Именно пред тях!

Унижени, покрусени, ние сме готови да се намразим, да се презрем, да се отречем, заради своето

нищожество. Ние – хората, които бяхме вече подсетени от един велик мъдрец, че сме мярна на **всички неща**; за всичко, което е и всичко, което не е. Хората, които така и не разбраха намека на един друг велик мъдрец – че когато коленичим пред всемогъщия Бог, ние всъщност коленичим пред себе си. Пред най-крайното от всичко крайно. Най-крайното... засега.

НАЛОЖИТЕЛНО ОТКЛОНЕНИЕ НА ХОДА НА ЗАПОЧНАТИТЕ РАЗСЪЖДЕНИЯ

Когато громеше последните остатъци от метафизиката и философския догматизъм, известният кьонигсбергски професор Имануел Кант си бе спомнил, че във всички времена се е говорило за съществуването на някаква абсолютна същност на света. Ставаше въпрос за **субстанцията**, идеята за която се бе появила далече по-рано от понятията, с които се обозначаваеше.

Верен на философската си програма, професорът бе забелязал, че опитите да се докаже съществуването на нещо от подобен род, са много повече, отколкото усилията да се разкрие дали и как може да се мисли за него. И той бе прав! Малцина бяха онези, които тогава се вълнуваха от това, дали за подобно „нещо“ като субстанцията е изобщо логически оправдано да се мисли.

Първи бяха членовете на древногръцката философска секта на елеатите. В своето философско учение, главният елеат – Парменид, отъждестви основата на света със самия свят – субстанцията с битието. Абсолютната онтологическа същност според него бе онова, което наричаме „обективна реалност“. **ВСИЧКОТО**, според древния философ, бе мнимо. Крайното в конкретните неща – илюзорно. Всъщност, всичко бе **ЕДНО**.

ЕДНОТО е тъждествено не само с целия свят, но и със самото мислене за него. Между мислене и мислене няма разлика. Границите на крайното не са граници на конкретното. Те са абсолютните граници на ЕДНОТО. А ЕДНОТО – това е **ВСИЧКОТО**. Следователно – това са истинските граници на всичко съществуващо.

Но може ли, всичкото, което всъщност е ЕДНО, да има граници? Разбира се, че не. ЕДНОТО е безкрайно, защото ако е крайно, трябва да има **ДРУГО**, което да го ограничава. Но **ДРУГО** няма! Всичко е ЕДНО. И то е толкова ясно! Всяко съждение за него има също така

своето **пряко** онтическо значение. То е също така реално съществуващо, както и онова, към което се отнася.

Като замисъл, сам по себе си, този начин за постигане на крайното като ЕДНО, а не като **единно**, бе гениален. Той се превърна в основа на много философски решения на проблемите. Той откри пътя и към класическия тип идеализъм. Онзи на Платон.

Тук, разбира се, нещата много се промениха. Изразено бе твърдото убеждение, че в съзнанието на човека не може да има повече от онова, което съществува реално, вън и независимо от него. А реалното бе сметнато за безкрайно. Онова, което е конкретно и крайно, всъщност не е истински реално. То е само негова сянка.

В малко по-изменен вид тази идея бе повторена след повече от 20 века от пруския държавен философ Хегел. Моментът на „битие в себе си“, каза той, се запазва и след като то е станало вече „битие за себе си“, т.е. когато се е превърнало в действителност.

Запазва се, значи, вечната същност – субстанцията. Изменя се само формата. Крайното, мимолетното. Ново съдържание не се появява, но все пак – твърдеше онзи философ – формата внася огромни различия и до тази разлика се свеждат и всички различия в световната история.

ВТОРО ПЕСИМИСТИЧНО РАЗСЪЖДЕНИЕ

В цялата тази обща концепция човекът, който е най-конкретното от всички конкретни неща, бе поставен да живее под два знака... едновременно: знакът на вечността и знакът на мимолетността. Самият той бе обаче само преходен и човешкият стремеж към вечното би бил неописуем грях, ако той не бе измислил моралното му оправдание: това е един смешен, достоен за съжаление напън на все още неосъзнали светата необходимост хора.

Какво друго остава тогава за човека, освен да замени разяждащото душата му страдание по губещата се вечност с онова упорито и ужасно досадно чоплене на „научните“ подробности? Онези, от които посредствеността направи свое свещено поприще? А подробностите, т.е. разкъсаното на части цяло е достижимо само за разума. Затова посредствеността каза и за него своето мнение – тя го прие за просто човешко качество. Нейната дребнавост никога не ѝ позволи да го види и в другата, по-ярка светлина – като възхитителна придобивка на самата Вселена.

Тази, същата посредственост, изключи вярата като една от движещите сили на познанието, защото не успя да види нея нещо повече от религиозно заблуждение. Затова и досега с толкова труд успява да отдели мнимото от истинското.

А пътят от мнимото към истинското е безкраен, ако бъде наблюдаван от висините на разума, но е и удивително, невероятно кратък, ако е гледан от дълбините на вярата. Но и в двата **отделни** случая става дума за зрителна измама...

ЧИСТИ РАЗСЪЖДЕНИЯ ВЪРХУ АБСОЛЮТНОТО

Ако субстанцията е израз на единството на света сам в себе си, тогава между нея и нейните разновидности – тези, които съставляват видимата част от този свят, зейва бездънна пропаст.

Ако пък субстанцията е израз на единството в многообразието, тя по необходимост изцяло ще се поддава на влиянието на изменящите преходни и... крайни, единични свои разновидности.

Несъвместимостта на двете определения за субстанцията е ясна – в случая тя не може да бъде едновременно и изолирана от конкретните си разновидности, и зависима от тях. Нали зависимостта е вид отношение! И изобщо – каква **субстанция** може да бъде онази онтична основа, която е зависима от разновидностите си? От **акциденциите** си?

Но работата не свършва дотук!

В първия случай е изключено каквото и да е познавателно постигане на субстанцията – между нея и конкретните ѝ разновидности всички мостове са прекъснати. Ние, хората, също сме конкретни разновидности и щом сме лишени от **онтическа** връзка със субстанцията, ние не ще имаме с нея и гносеологическа връзка.

Във втория случай положението е съвсем ясно и както видяхме не се нуждае от никакви допълнителни тълкувания – подчинената на разновидностите си субстанция не е никаква субстанция. Хегел бе напълно прав, когато казваше, че като безкрайно субстанцията не може да има предел в това, към което се отнася. Просто защото би била ограничена и не би могла да бъде истинска субстанция.

Във **всеки** субстанциален онтологически модел, субстанцията е абсолютен онтически определящ фактор. Тя е вечното и безкрайното. А вечното и безкрайното – така е според метафизическия предразсъдък – не може да бъде зависимо от временното и крайното.

Някъде в „Критиката на чистия разум“ Кант бе казал, че постоянното и единственото, спрямо което могат да се определят всички отношения на явленията по време и пространство, е субстанцията в тях, т.е. спрямо реалното на явленията, което като субстрат на всяко измерение остава едно и също. И тъй като тя не може да се изменя в съществуването, нейното количество в природата нито се намалява, нито се увеличава. Така мислеше Кант.

Добре, можем да кажем ние, това би било така, но само при едно условие: ако количеството бе нещо безотносително и абсолютно независимо от каквото и да е. Н то не е! Ако е – значи то е самата субстанция. Но тогава от нейно свойство то се превръща в самата нея.

Всъщност, чрез количеството винаги се изразява някакво отношение. То самото е форма на отношение. Така то е несъвместимо със субстанцията, като нейно свойство. Количеството е винаги определено и има някакъв онтически статус и гносеологически смисъл само дотолкова, доколкото се отнася за една дадена конкретна система, до едно дадено конкретно качество.

Но качеството е изменчиво. Значи и количеството ще бъде такова. В такъв случай, то е относително в две посоки. А щом е относително, то е и обусловено. С една дума – количеството не е нито абсолютно, нито безусловно. То е крайно. И винаги се отнася към нещо крайно.

Да, но как е възможно тогава то да бъде изобщо свързано със субстанцията? Нали тя е абсолютна и нейното количество е уж безкрайно? И изобщо – какво означава това „количество на субстанцията“?

Можем да го кажем направо – нищо! То е една чиста безсмислица.

Може да се говори за **множество** на субстанциите, но за количество на субстанцията...?!

От тази безсмислица водят началото си и всички обърквания относно гледището на вечността и безкрайността в субстанциалния онтологически модел. Вечността в него е фактически безвреиевост, безкрайността – безпространственост. Между временно и вечно, между крайно и безкрайно има качествена разлика. Те са две различни измерения на два различни свята – света на субстанцията и света на акциденцията. Тогава само единият свят – този на акциденциите има минало и бъдеще. Другият, онзи на субстанцията – няма нито едното, нито другото. Той няма история. И тъй като светът на акциденциите е обречен да бъде погълнат (или е постоянно поглъщан) от другия свят,

от света на субстанцията, той също няма истинска история. Той е епизод от равното, безкрайното, вечно съществуване на субстанцията. Но може ли да има епизоди, ако няма история?

От всичко това излиза, че статут на истинско онтическо реално има само настоящето. Но за нас, хората – за единичното и най-конкретното крайно настоящето има смисъл дотолкова, доколкото се вземе за условна граница между миналото и бъдещето. Ние познаваме **това настояще** и никое друго. Всякакво друго настояще е краен продукт на една абстракция.

Такова именно е настоящето в субстанциалния онтологически модел. Възшност субстанцията е безвремева и безкрайна. Но щом е така, как може изобщо да се каже нещо определено за нейния брой? Според монизма излиза, че има една субстанция; според дуализма – две; а плурализмът ги намира безкрайно много.

И тук се появява едно от най-големите затруднения. Започнем ли да определяме броя на субстанциите – една, две или много, това означава, че вече сме установили (или поне установяваме) критерия, по който става това определяне. Но работата е там, че онтически равностоен определител, онтически реален критерий тук може да бъде само някоя друга субстанция. Това е аргументът на дуализма и плурализма и затова нека допуснем, че такава ограничаваща, „друга“ субстанция съществува. Но ще бъдат ли тогава получените най-малко две субстанции безкрайни? Не! А кой ще докаже тогава, че те са и вечни?

Субстанциите могат да бъдат и две, и три, и безкрайно много, но те няма да бъдат вече... субстанции. Спиноза бе прав, когато твърдеше, че субстанцията е нещо смислено само тогава, когато се вземе за една. Иначе тя си остава това, което е и в действителност – чезнещо привидение на един предразсъдък и на една утеха. На една заблуда, дълбоко проникнала в душите на боязливите чада на човешкия род.

А раздялата с предразсъдъците е трудна. За да се облекчи тя е необходима нова истина. Но тя винаги е белязана от тях. И може би от този факт е произлязло популярното мнение, че истината е винаги една и винаги вечна. Така в човешката душевност се заражда най-опасното съчетание – онова на вярата с предразсъдъците.

Но нима истината, която е дело на човешкия дух и практика, рожба на неговата вяра и мисъл, може да има по-голяма ценност,

отколкото своя творец? Нима плугът е по-ценен от ръцете, които са го направили?

За едно извратено мислене, в което здраво е заседнал субстанциалистският мироглед, земята е по-ценна от плуга, който от мъртва глина я превръща в живееща плът, а плугът – по-ценен от творческия акт на неговото създаване.

Всичко тук е обърнато наопак! И точно защото субстанциализмът е не просто философска концепция, а мироглед, разкриването на неговия смисъл и неговата същност е трудно дело.

Но... нека не избързваме. Търпеливите разсъждения ще ни разкрият – рано или късно – последствията от широкото разпространение на този... мироглед.

Крайно опростен, проблемът за субстанцията се състои в следното – може ли да се допусне, че под, над, зад – с една дума – **ОТВЪД** конкретните крайни явления има нещо по-различно или нещо повече, отколкото са те самите? Някои смятат, че утвърдителният отговор тук е свързан със съдбата на отдавна изживени философски възгледи. Субстанцията, според тях, е **в** самите конкретни явления. Това ги прави съпричастни с нещо по-голямо, с нещо по-велико, с нещо – сякаш по-ценно, отколкото са те самите. Нали пред бога **всички** са равни! И **всички** накрая в прах се превръщат...

Суета е това! Суета и човешка измама, в дъното на която лежи една велика, но обезобразена идея – идеята за равенството. И един също тъй велик и също тъй обезобразен човешки копнеж – копнежът към безсмъртие.

Някога, впримчен в невидимите нишки на тези настроения Ренан бе казал, че безсмъртието се състои в работата над нещо вечно. Но... той просто бе подменил понятията. Това, което бе казал за безсмъртието, всъщност се отнася до **ВИСШИЯ СМИСЪЛ** на живота.

Самото безсмъртие е нещо друго. И сигурно не чак толкова просто за разбиране.

За съжаление човешката мисъл е опростявала много сложни неща и е усложнила много други, иначе съвсем прости неща. Това не е тактика, не е „хитрост на разума“ – нека не се заблуждаваме в това! То е участ!

В необхватното разнообразие от преходни и крайни конкретни явления и процеси, хората със зараждащо се понятийно мислене са търсели опорната точка и на своите разсъждения. И на своя живот. Така вероятно е възникнала идеята за постоянното, неизменно, трайно

начало, което най-напред е **преди**, а после и **във** всички явления и единични неща.

В света има много високи и тежки, трайни и временни и пр., и пр. неща, но никъде не могат да се видят самостоятелно съществуващи нито височината, нито тежестта, нито трайността и т.н. това, че не могат да се **видят**, разбира се, не е никакво основание да се смята, че ги няма. Но от това крайният философски рационализъм, чиято върховна проява в древностите бе платонският идеализъм, направи съвсем други изводи. Понятия от рода на височина и трайност той прие за по-реални, отколкото самите конкретни високи и трайни неща.

Може ли обаче за нас – хората, ползващи се от едно огромно, натрупано с векове мисловно богатство, подобни възгледи да бъдат нещо повече от едно недоразумение? Недоразумение, предизвикано от изтърваните от познавателен и нравствен контрол човешки способности за отвлечено мислене?

Приемем ли субстанцията за онтически Абсолют (а за друго не можем да я приемем), нелепо е да допуснем, че тя може да бъде тук повече, там по-малко. И това се отнася както за идеалната, така и за материалната субстанция. Друг изход няма.

Субстанциалният материалистически монизъм, нека не се заблуждаваме в това, не е нищо повече от една обърната наопъки религия. Някога близостта на религията с философията се определяше от близостта на обектите им. Нали тогава и бог бе смятан за субстанция, която се отличава от материята главно по своята интелигибилност? Но се вярва и в двете – пред едната човек стои коленичил; пред другата – превит.

Трябва ли да се каже, че и двете пози са неудобни за човека? Особено ако той иска да погледне небето с открито сърце...

РАЗСЪЖДЕНИЯ ВЪРХУ ГНОСЕОЛОГИЧЕСКАТА НУЖДА ОТ СУБСТАНЦИЯТА

Гносеологическата нужда от субстанцията бе временна. Идеята за нея бе, по мнението на някои философи, само едно звено от веригата на изграждащото се теоретично мислене. Както споменава Ленин във „Философски тетрадки“, тя е била само **важна степен** в процеса на познаването на материята. Степен – и нищо повече.

Но... тази идея е крайно отвлечена, както е отвлечена и категорията материя. Наистина на субстанцията може да се погледне като

на още по-обща характеристика на всички конкретни неща, отколкото са материалното и идеалното. Но нейният онтически статус си остава неопределен и необоснован главно в гносеологическо отношение.

Всяка характеристика, в това число и най-общата, е винаги следствие от някаква **гносеологическа** операция. Не просто познавателна, а гносеологическа.

Обект на познанието може да бъде всичко. Даже неща, които **впоследствие** се оказват илюзорни. При всички случаи обаче, процесът на познанието се движи между крайните точки – реалността и субекта. Обектът е само звено, което опосредства и определя характера на целия познавателен процес. В такъв случай, положението коренно се променя – истинска гносеологическа ще бъде тази характеристика, чийто обект е или целият процес на мисленето, или неговите предпоставки, под, следствие и качество. Философската рефлексия, за която всъщност става дума тук, е основната и най-обща гносеологическа процедура.

Ако обаче мисленето започне да търси пределите си, то неминуемо достига до нещо, което винаги е по-различно от самото него. В това отношение авторът на коперниковския преврат във философията бе изключително последователен със своите „неща в себе си“. Съждения, отнасящи се до обективната действителност, до онтическия статус и свойства на конкретните неща могат, в духа на неговата философия, да бъдат наречени метафизични. По-точно ще бъде обаче да се нарекат **онтологични**.

Тук наистина остава съвсем открит въпросът дали **същността** на мисленето е изцяло зависимо от обекта, дали то остава същото, когато смени посоката и вместо себе си издигне за свой обект „външните неща“. Елеатите не виждаха в тази промяна нищо затрудняващо. Техните разсъждения се движеха по чисто онтологическа плоскост. Даже нещо повече и това го споменавах: мисленето и това, за което мисли бяха според тях едно и също нещо. Затова там въпросът за истинността или неистинността на съжденията съвсем отпаднаше: нали нищо друго освен битието не съществува...?

Оттук нататък тръгнаха всички, възникващи по различно време и при различни обстоятелства определения за субстанцията. И въпреки различията между себе си и те имат винаги нещо общо – субстанцията е онтическият предел на всичко съществуващо. То е онова абсолютно крайно, до което съзнанието в края на краищата трябва да допре. А съзнанието е винаги насочено към нещо. То всъщност е осъзнаване на нещо и затова има релационен, а не субстанциален характер. Но ако

това е така, остава загадката как едно относително може да постигне нещо абсолютно.

Тук има две възможности – или че субстанцията влиза в отношение с конкретните си разновидности и тогава е относителна, или че съзнанието е абсолютно, че то само е субстанция. Нали само принципно родствени неща могат да влязат в отношения? Но тогава се получават две несъобразности: в първия случай, субстанцията е лишена от нейното най-важно свойство – абсолютността, безотносителността и тогава тя... вече не е субстанция; във втория случай просто се субстанциализира самото съзнание.

И все пак, внимателният оглед показва, че тук има още една, трета възможност за изход от затрудненото положение. Нека допуснем, че между съществуване и мислене, между материя и съзнание има принципиална, коренна разлика. В историята на философията това гледище е най-разпространено, въпреки че възниква късно. Елеатският субстанциализъм например не признаваше подобно раздвоение и затова си остана най-чистият и най-последователен от всички разновидности на субстанциализма. В своята същност, всеки субстанциализъм е видоизменена парменидовска онтология. Онтология, в която няма място за изменение на **ЕДНОТО**.

Идеята на изменчивостта на субстанцията дойде от Хегел. Но тези идея пропадна. Не защото немският професор прие за субстанция духа, нито пък затова, че отхвърли различието между битие и съзнание. Не – това бяха просто следствия. **Причината** за неуспеха на Хегелианския опит бе крайния субстанциализъм, от който бе пропита неговата философия.

В своето естествено развитие обективният идеализъм може да тръгне по различни пътища и да достигне до различни изводи. Той може да се превърне в своята противоположност – примерът именно с хегелианската философия е особено показателен в това отношение.

Съвсем друга е обаче съдбата на субстанциалния материалистически монизъм. Именно затова, че е **субстанциален**, крайната точка на неговото изграждане е винаги една и съща – обективният идеализъм.

Бейкън, Хобс, Лок и особено Беркли и Хюм – все големи имена във философията, а след тях и всички варианти на агностицизма – крайни и умерени – приемаха затрудненията със субстанцията като чист гносеологически проблем. Те изключваха от своя философски интерес неговия собствено онтологически аспект. С това обаче този проблем не можеше да се реши. Разбира се, субстанцията може да

бъде лишена от статута на абсолютен онтически субект само в мисленето. При това, този статут тя получава пак в него. Значи ли обаче това, че само тук може да бъде решен въпросът за този статут? От мисленето ли получава тя своя статут?

РАЗСЪЖДЕНИЯ ВЪРХУСМИСЪЛА НА КАТЕГОРИЯ „БИТИЕ“

Всеки пласт на съществуването има своя собствена стойност и всяко равнище на познанието е очертано от свои специфични граници. Получава се една безкрайна йерархия на онтически пластове и един безкраен ред от гносеологически гледища.

Но една такава йерархизация може спокойно да доведе до извода, че различните пластове на битието са изолирани едни от други. С. Еликзъндър и Н. Уайтхед вече формулираха от този извод философската теория за „омерджентната революция“. И ако тези пластове са безкрайно много, как може тогава да се определи накъде се движим – в тяхната дълбочина или „отвътре навън“?

По този път на разсъжденията неминуемо се стига до онтологическия плурализъм. Но чрез него субстанциализмът не се преодолява, а само се видоизменя. Без установен онтологически предел идеята за гносеологическата посока на анализа губи изцяло смисъла си. Значи – все пак без субстанцията не може да се мине!

Не! Без субстанцията може да се мине. Според субстанциалния онтологически модел измененията на конкретните явления имат смисъл само в рамките на **цялата реалност**. Но **„цялата“** реалност е винаги една абстракция, която във философията по стар навик се нарича „битие“.

Измененията, за които става въпрос, имат в субстанциалния онтологически модел една важна особеност – те се изразяват като едно непрестанно **връщане** на конкретните, единични крайни неща към вечната, абсолютна крайна същност – субстанцията. Но „връщането“, за което става тук въпрос, е всъщност онтическа активност на самата субстанция, а не на нейните конкретни разновидности. Към тази активност се свеждат всички изменения на конкретните неща, техният преход едни в други и т.н.

Но това не означава ли, че всички изменения в „битието“ имат една и съща вечна посока – от субстанцията към акциденциите и от тях, обратно пак към субстанцията? Да!

За развитие следователно тук и дума не може да става.

Идеята за развитието в субстанциалния онтологически модел е просто абсурдна. В него измененията имат формата на една осцилация, на едно колебание, на един кръговрат. Хераклит, Парменид, Спиноза или Лайбниц – тези толкова различаващи се един от друг мислители, са обединени от една основна вяра: нищо ново по принцип не възниква и нищо абсолютно не изчезва. И те бяха дълбоко убедени, че с тази мъдрост са доловили небесната хармония.

Освен всичко, тя им беше необходима и по много сериозни нравствени съображения.

Те всички бяха оптимисти! За тях субстанцията бе олицетворение и субект на световния ред. За хора с подобно мислене песимизмът е просто настроение – то идва и си отива; оптимизмът обаче е човешка съдба – тя е неизменно с нас.

Оптимизъм от някакъв си ред! При това ред, строго очертан от граници, от някакъв абсолютен „краен предел“. Хармонията между вечно и мимолетно.

А какво е зад тези граници...?

Но нека се вгледаме в очертанятия на самия този „краен предел“!

Не можем да допуснем, че ги няма, защото ако те наистина липсваха, не бихме могли да кажем нищо и за самия „краен предел“, а оттук и нито за абсолютната същност, нито за субстанцията. Но за да познаем тези очертанятия се изисква предварително да имаме представа не само за това, което е **пред** и **преди** крайния предел, т.е. това, което е „отсам“ – него, но и онова, което е **зад** и **след** него, т.е. онова, което е „отвъд“ него. Но тази предпоставка фактически се отнася до нещо, което не съвпада с определението за „краен предел“. Не е ли тогава то истинският краен предел? По силата на тази логика очертанятия на този предел могат да бъдат местени до безкрайност без изобщо някога да вкрачим в **отвъдното** – там, където е субстанцията. Такова познание е нещо като тичане след собствената си сянка.

Субстанцията е вечното гносеологическо и онтологическо отвъдно. Тя не търпи никакви характеристики, никакво определение – нали **определението** означава **слагане на предел**? А може би безпределното да има предел?

Не, разбира се!

Всяко допълнително определение, освен основната тавтология „битието е и небитието не е“, води вече до парадокси. Осъзнавайки добре това, Парменид е смятал, че трябва да се казва и да се мисли, че битието е просто **ЕДНОТО**.

Не е чудно тогава защо именно от субстанциалния онтологически модел произтича неизбежната абсолютизация на детерминизма. Но има ли нещо по-парадоксално за човека от абсолютият детерминизъм?

Нали от него следва приемането на неизбежността като готова, завършена и променлива само „отвън“ фатална даденост? И... пълното обезсмисляне на конкретното крайно? Тогава човекът – който в своя живот осъзнава и себе си, и Вселената – е приравнен с всичко друго, също тъй конкретно и крайно. За този живот тогава остава ли да бъде нещо друго, освен един осъзнат абсурд?

Тук наистина няма избор. Значи – няма свобода.

Има само необходимост. На която – разбира се – трябва да се служи...

Но това е единственият път, който може да изведе роба до пиедестала на повелител. И всички тирани са го изминавали, считайки себе си за доверени лица на неумолимата, безпощадна необходимост, а от тук и за неин частен опростен вариант.

Единичната същност е разновидност на абсолютната същност – това е гледището на субстанциалния монизъм. Единичната същност е абсолютно сводима към абсолютната; тя е напълно разтворима в нея. Тогава, конкретното крайно е лишено от реален онтически статус. То е видимост, илюзия. „Разбере“ ли това, така смятат някои, човек уж заживявал под знака на вечността.

Да, тогава наистина човекът заживява под един знак. Но това не е вече знакът на вечността, а знакът на абсурдността!

Същността на нещата е винаги специфично индивидуална за всяко едно от тях. Всяко нещо е едно явление и е конкретно **крайно** единствено спрямо другите **конкретни**, крайни явления, а не спрямо някакво си **абсолютно крайно**. От този зрителен ъгъл обаче явлението получава статута на **конкретно битие!**

И така – в един несубстанциален онтологически модел отпада абстрактното разбиране за битието като израз на „всичко съществуващо“! **Битие е всяка конкретност!**

Абстрактното разбиране за битието като „всичко съществуващо“ налага като неизбежно външното причленяване на времето към триизмерността на пространството.

В субстанциалния онтологически модел времето и пространството са унифициращи обективни измерения на битието, смятано за абсолютна всеобхватност. Битието в монистичния вариант на този модел

е винаги едно. А това означава, че и времето и пространството ще бъдат също принципиално едни.

Но в битието, смятано за синоним на „всичко съществуващо“, конкретните явления губят своята реална онтологическа стойност. Те нямат смисъл нито сами спрямо себе си, нито спрямо другите конкретности. Тяхната онтическа значимост в този случай се определя единствено от отношението им спрямо абсолютната онтологическа цялост – битието. А зад него стои истинският Абсолют – субстанцията.

Несубстанциалният онтологически модел се основава на възгледа за строго индивидуалния характер на иманентната специфика на конкретните явления. Тогава тук се открива само един път за определяне на онтологическата им стойност – съпоставянето им едни спрямо други. Връзката „взаимно спрямо себе си“, която се появява тук, е обусловена от три момента, които в цялостния си вид и единство определят неповторимостта на всяко конкретно явление, като го превръщат в битие – това са собственото му време, собственото пространство и собствения субстрат.

Между формата на конкретните битиета и техните субстрати не лежи вече онази пропаст, до която води субстанциализмът. В своите „Философски тетрадки“ Ленин бе написал, че формата е съществена, а същността – оформяна. Оттук следва съвсем естествено, че никакви абсолютни, крайни и неизменни същности не могат да съществуват. Този възглед има обаче и по-сериозни последствия – той изключва и съществуването на каквато и да е единствена абсолютна крайна същност – субстанцията.

Свикнем ли с тази мисъл, ще ни подразни като фалшив тон онази мъдрост на римлянина, според която било неразумно да се боим от неизбежното.

И Гюте бе казал, че е все едно дали ще се страхуваме или не от смъртта, щом тя е неизбежна, рано или късно, ще дойде. Но нима отвратителното ще стане по-красиво, ако разберем, че е неизбежно?

Не, разбира се, но то ни кара да се примирим – това е отговорът.

Не е нужна голяма проникателност, да се види какво умонастроение се спотайва зад този отговор. То е обобщаващият израз на едно поражение с космически мащаби; едно кредо, според което е просто безумие за живия човек да мисли за смъртта.

А истината е в крещящ разрез с него – само безумният не мисли за смъртта! Но той не мисли и за живота!

Един несубстанциален монизъм е предпазен от подобни несъобразности. За него всяка същност – и тази на човека – е винаги резултат от конкретна съвкупност от отношения. Тогава смъртта, щом е вече тук, е пълно изчезване. А това е нещо много по-страшно от един обикновен физиологичен акт, към който можем да имаме деловото отношение на лекаря.

Според субстанциалния онтологически модел същността е просто един определен вид присъствие на субстанцията в своите конкретни модификации. Така разбираната същност носи всички основни белези на самата субстанция. Тогава смъртта наистина не е нещо повече от едно закономерно връщане към субстанцията, което е опосредствано от някакво нелепо прекъсване функциите на някакъв телесен орган.

Уви! Смъртта е нещо много повече от това!

Блестящата способност на човека да мисли осветява неговия живот, зад който тъмнее грозната сянка на смъртта. И той я вижда преди тя да е погълнала... ВСИЧКО.

Същността не зависи изобщо от различните системи от отношения, в които може да се окаже явлението. Формата му може да се промени, съдържанието също, но „първата същност“, **субстанциалната същност** – никога. Така смята субстанциализмът.

Затова и в този модел остава неразрешима загадката как от материята може да се роди нещо толкова различно от нея – съзнанието и как изобщо съзнанието може да познава нещо толкова различно и чуждо за себе си, каквато е материята.

Ако всяка конкретна същност е само просто звено от йерархичната верига на безкрайно много същности, съвсем естествено се поставя въпросът – все пак безкрайна ли е тази верига? Субстанциализмът, комуто принадлежи това разбиране за същността, предполага съществуването на един реален онтически предел, до който опира и битието, и съзнанието. При това – стана ясно – не е от голямо значение къде ще бъде търсен този предел – „горе“ или „долу“. Важното е, че той е същинският **субект** на всички изменения. Разбира се, той е вечен и безкраен спрямо всичко останало съществуващо, което е конкретно, единично и затова – винаги мимолетно.

Ще оставим без коментар факта, че самото наличие на отношение, изразено с константното определение „спрямо“, вече релативира абсолютността на **субекта**, на онтичните изменения. Всички същности, които са йерархично свързани с абсолютния онтически предел – субстанцията, ще бъдат толкова по-ограничени по време и простран-

ство, колкото повече те се отдалечават от... нея. И пак – независимо къде ще бъде локализирана тази субстанция – „горе“ или „долу“. Или даже – **в** тези същности.

Но всичко това, в крайна сметка не води ли до явната нелепост, че различните действителности, които имат различни, йерархично подредени същности, ще бъдат в различна степен... действителни? Най-действителна или по-точно **истински** действителна в такъв случай, разбира се, ще бъде само субстанцията. Онова, което винаги е било, е и ще бъде вечно и безкрайно.

Но какво остава тогава за битието? В този случай нищо. То е просто начин на съществуване на субстанцията. Но ако този **начин** на съществуване на субстанцията е вечен и не е тъждествен със самата нея, получава се отново познатият ни онтически идеализъм.

Ако битието не е вечно – тогава неговият онтически статус е в крайна сметка илюзорен.

ПРОДЪЛЖЕНИЕ С ПО-ДРУГИ РАЗСЪЖДЕНИЯ ЗА БИТИЕТО

За да си изградим правилна представа за битието, ние трябва да се откажем от една вече установена традиция, по силата на която то е смятано за събирателно понятие на всичко съществуващо.

Отказвайки се от тази традиция, ние ще се върнем към една друга, отдавна забравена – елеатската. Разбира се, не към нейната първоначална форма, а към нейния адекватен смисъл. В такъв случай категорията битие ще изразява най-общата характеристика не на **всичко** съществуващо, а на **всяко** съществуващо. Не „всичкото“ **е**, а всяко нещо **е**. „Всичкото“ се осъществява чрез конкретностите, които го съставляват и затова то носи белезите на една общност, на една завършена цялостност. На една **действителност**.

Приемем ли това разбиране за битието, което ни довежда до откриване разликата между него и **действителността**, цялата картина на света, която ни се представяше досега, се обръща, коренно се изменя, преустройва се. Всяка конкретност получава свой собствен, но винаги определян от отношенията с другите, онтически статут. Тя е преди всичко **наличност**. Затова и всяко разсъждение, независимо от какъв аспект се извършва то – исторически или теоретически – трябва да започва с имплицитната или експлицитна убеденост именно в **наличността** на конкретното.

И така – битието е винаги характеристика на конкретното съществуване. Битие е обаче и самото това конкретно съществуване, самата тази конкретност. **То е онтическата основна единица на действителността.** Традиционното разбиране за многообразието и единството на битието тук вече трябва да бъде заменено с другото, с по-адекватното – с онова за многочислеността и единството на битиетата.

Многообразието не предполага по необходимост своето единство. Още по-малко – обратното. Връзката между тези две понятия, изразяващи уж противоположни онтически състояния, не произтича от техния вътрешен смисъл. Тя е внесена отвън.

Само многочислеността предполага единството. И обратното – единството получава своя специфичен смисъл само по отношение на многочислеността. Сама за себе си многочислеността е безпорядък. Но **сама за себе си** тя не съществува. Тя изпъква като такава само когато знаем вече общото, спрямо което тя е именно „многост“ на съществуващите конкретности, а не многообразие на формите на съществуването.

Конкретните неща е са сенки и полусенки, те не са просто светли петна от някаква, даже великолепна игра на багри на битието, осветявано от смятаната за безсмъртна и вечна субстанция. Не, всяка конкретност е едно битие и значи – един източник на космическа светлина. Едни от тях са по-ярки, други по-малко. Но най-ярката, най-богатата лъчезарна конкретност е човекът. Веднъж възникнал, той се превръща в космическо светлодайно същество. Битието на всеки конкретен човек – неговото **житие** е фокусът, от който се пречупват лъчите на космическата искра, трептяща във всекиго от нас. И само безсмъртието, истинското индивидуално, не символично безсмъртие ще го накара да възприеме действителните мащаби на времето и пространството.

Сега, когато човекът е все още смъртен, той е длъжник на мигновението и е играчка на една чужда за него вечност.

Полети ли един ден на крилете на своето безсмъртие нищо няма да му попречи да се превърне в повелител на вечността, защото тя ще бъде негово дело. С изключение, разбира се, на едно – ако той не стане роб на своите мигновения.

Приемането на битието за единно още не е достатъчно основание то да бъде смятано и да е едно. Елеатите обаче бяха на противното мнение и в това бе тяхната грешка. Нещо, което има начало и край, казваше един от по-малко известните от тях – Мелис – не е вечно и безкрайно.

Но има ли нещо без начало и край? Откъде произтича нашето убеждение, че „всичкото“ е вечно и безкрайно? Кое пречи на една реална конкретност да бъде единна? И също така вечна?

Да се каже, че една конкретност е единна, е съвсем естествено твърдение. То е – да използваме кантианската терминология – аналитично априорно съждение. По-важното тук обаче е друго – как да се установи, че на основата на конкретностите, на битието израства единството на действителността? Пътят тук е само един и той минава през изучаването на **връзките между битиетата**, между конкретностите.

В светлината на това разбиране за битието, времето и пространството престават да играят ролята на някакви съпроводни, макар и обективни форми на „всичко съществуващо“. Те престават да бъдат и онтологизирани абстракции на нашето мислене и се превръщат в нещо много по-просто и разбираемо.

Времето и пространството иманентно принадлежат на самите конкретности. Те са оптични измерения на битиетата. Те са и обективни форми на тяхното съществуване.

А времето и пространството са обективни форми на съществуване на битиетата, затова защото са постоянно следствие на тяхното взаимодействие. Те определят битиетата „от вътре“ и така обуславят отначало тяхната индивидуална (не принципална!) неповторимост.

Единството не е в никакъв случай някаква субстанциална предпоставка за съществуването на „акциденциите“. Единството е едновременно и следствие, и предпоставка за онтическата активност на битиетата. То е следствие от пресичащи се отношения и самото е вид отношение.

То е винаги емпирично постижимо. Не винаги сетивно, но емпирично – при всички случаи. Емпиричното никога не съществува като общо, а като единично.

Мъглявото схващане за битието като „всичко съществуващо“ или по-ясното – като безкрайната Вселена, са прости абстракции, водещи до много парадокси. Ако така разбраното битие трябва да се познае, ще се натъкнем на същите онези несъобразности, които съпровождат разсъжденията ни за субстанцията. Затова е неудържимо главното елеатско разбиране за тъждеството на битието със субстанцията. Предел на субстанцията може да бъде само друга субстанция, предел на битието – само друго битие. Но имат ли подобни предели, те вече не са нито всеобхватни, нито абсолютни.

И това трябва да го приемат и онези, за които Бог е първото и последно обяснение на всичко. И ако те не могат да се освободят не само от представата за него, но и от това название, нека не го търсят в началото на „всички неща“. Той не е там!

Освободен от мистификациите този етически принцип с космически размери е в бъдещето. До него трябва да се стигне! Като идеал, а не като до предел.

Бог е накрая, но този край е условен, а не абсолютен. Всичко останало е суеверие.

Предел на битието, смятано като синоним на „всичко съществуващо“, не може да бъде и съзнанието. Нито онтологически, нито гносеологически.

Ако приемем, че битието е „всичко онова“, което е отвъд съзнанието, никога не ще можем да отговорим на въпроса кой е бил негов определител до времето преди то да е възникнало! И изобщо – как съзнанието, което коренно се отличава от битието, може да бъде негов определител! То трябва да бъде най-малкото онтически равностойно на така разбираното битие. Но това не е възможно – нали съзнанието възниква **в** това битие?

Всички тези въпроси ни тласкат неминуемо към железния обръч на дилемата – или трябва да приемем, че няма битие преди съзнанието, или да допуснем, че битието възниква едновременно с него!

Философските безпътици, които следват от подобни схващания, не се нуждаят от по-нататъшен коментар. Затова продължаваме направо – битието има смисъл дотолкова, доколкото изразява конкретността на съществуването.

И **в тази** светлина субстанциалният монизъм е неприемлив. Той е абсурден. Абсурден – не защото е монизъм, а защото е **субстанциален**.

Но може ли да има друг монизъм извън субстанциалния? Може ли да има друг път към вечността и световното цяло?

Може! Това е **релационният монизъм**. Онзи монизъм, до който водеха нишките на всички досегашни разсъждения.

ОТКАЗ ОТ СУБСТАНЦИАЛНИЯ ОНТОЛОГИЧЕСКИ МОДЕЛ

Малко са хората, които се придържат днес открито към субстанциалния онтологически модел. Той обаче имплицитно присъства в много от съвременните гносеологически концепции като тяхно

презумптивно основание. А начинът на мислене, произтичащ от субстанциалния монизъм, господства в обширни области на обществеността. Той скрито, но мощно влияе върху онази специфика на нравствеността, която създава благоприятни условия за все по-остри морални конфликти. Такъв е проправеният от историята, готов мисловен път. И затова се изисква голяма – най-напред в теорията – смелост, за да се изостави този широк, утъпкан от навичките и на пръв оглед сигурен път на субстанциалното мислене и да се поеме по тясната, непозната и не съвсем удобна пътечка на релационизма.

Но ще трябва да поемем по нея!

Всички!

Рано или късно! Защото релационният монизъм има огромното предимство пред субстанциалния, най-малкото в едно нещо – че разглежда същността на всяко явление като динамично изменяща се съвкупност от релационни свойства.

Критерий за устойчивост на всяка същност е функционалната ѝ зависимост от другите същности. А функционалната зависимост – това е смисълът на конкретното явление, към което се отнася същността.

Същността на всяко битие е винаги структурирана. Тя не е монолитна нито спрямо останалите релационни свойства, нито даже спрямо себе си. Същностите на битиетата са винаги определяни от констелациите, от които тези битиетата са интегрална част. Така всяко конкретно крайно е външен определител на други крайни. Това изключва възможността за абсолютното взаимно обособяване на конкретните крайни, на битиетата. За тяхното субстанциализиране в „монади“.

Неизбежното присъствие на всяко конкретно крайно в определена, по-широка онтически цялостност подчинява неговата същност на онтическата му активност, на съществуването му. Оттук следва неизбежният път на откриване на същността на всяко битие – конкретност – анализа на неговото съществуване. А самото съществуване е битието. То е конкретната форма, която определя като последна инстанция същността. Нали същността е оформяна, а формата – съществена!

И всичко това е една определеност, идеца „отвън“, от другите битиетата.

Но битието-конкретност е определяно също така и иманентно.

А измеренията на иманентната определеност на битието-конкретност са времето, пространството и субстратът.

Субстратът е съвкупността от съществените свойства на битието-конкретност. Следователно той не може да бъде монолитен **носител** на тези свойства. С изключването на тази функция той придава самостоятелно онтически значение на всяко битие-конкретност.

Съществените свойства са екстракт от релационните свойства на всяко битие-конкретност. Те изразяват свързаността на това битие с останалите. Свързаност, която е иманентна. И онтотворческа. Тя определя при онтическото отсъствие на човека, **смисъла** на самото битие.

Същността на битието се отделя от неговия смисъл при появата на човека. Понякога те си съвпадат, по-често са паралелни и най-често си противостоят. Разбира се, в своята онтотворческа дейност, човек е заинтересован да знае както същността, така и смисъла на даденото явление, на битието-конкретност. Тези две посоки на човешкия интерес създават и двойствената основа в човешкото знание. Възниква и двойствената нагласа на неговото мислене – от едната възниква науката, от другата – философията.

Чрез същността се улавя общото в битиетата-конкретности; чрез смисъла – строго индивидуалното в тях.

Същността, субстратът на едно битие е неотделим от **собственото време и пространство на това битие**. И тъй като субстратът е комплекс от иманентни отношения, той е напълно онтически разложим. Разложим без остатък. При разпадането на този субстрат изчезва и даденото битие-конкретност.

Със смисъла не е така. Той прави битието-конкретност неповторимо. Не незаместимо, а **неповторимо**. И ако неговият смисъл е от изключителна важност, даже преди появата му или след изчезването му, той се запазва. Той е далечно подобие на онова, което Аристотел нарече „форма“. Запазва се както онтическото му място, така и **нуждата** от онтическото му присъствие. То може да бъде запълнено, но никога не чрез повторение на съществуващото там веднъж битие-конкретност.

Това е несубстанциалният монизъм. Според него нито битието-конкретност, нито неговата същност са разновидности или акциденции на „нещо“ по-висше, или по-низше от самите тях. Субстратът на всяко битие-конкретност е винаги конкретно и винаги му придава своя реална онтическа стойност. И точно тази специфична стойност служи като обективна основа за провеждане на първия важен акт на рационалното познание изобщо – класификацията на различните видове и родове предмети.

Субстратът е индивидуално ограничен по време и пространство, но той е родово повторим. А повторяемостта не е статична. Тя има своите степени на интензивност, които в крайна сметка намаляват до пълното изчезване на един определен клас битиета-конкретности. Субстратът е винаги индивидуален, но не и **уникален**. Такъв може да бъде само смисълът; и то смисълът на човека, определян от онзи екзистенциален неразложим остатък в неговата душевност, който прави от конкретния човек личност, т.е. нещо абсолютно неповторимо.

Само в такова тълкуване същността може да бъде основателно считана за субстрат на битието-конкретност. Единството на трите измерения на всяко битие-конкретност – субстрат, време и пространство, определя специфичността на неговия цялостен онтически статус. Това единство е свързано винаги с подобни други битиета-конкретности.

Степента на активността на изменение на всяко битие се определя от единството на всичките му иманентни онтически измерения. Но обикновено времето се взема за достатъчна основа при проследяването на тези изменения. Проследяването, разбира се, е винаги *ex post*. То се извършва винаги от гледището на вече промененото, осъществено битие. Вероятно, това не винаги ясно осъзнавано положение на нещата е стояло в основата на идеята за отражението като единствена форма на процеса на познанието.

При познанието на битието-конкретност разбирането за времето е от особена, даже – от първостепенна важност. И колкото и чудно да изглежда, то е връзката между онтологическите и етическите възгледи на даденото философско учение.

Кант считаше, че измененията в действителността се отнасят до явленията, съществуващи във времето, а не до самото време, защото в неговите разбирания времето бе субективна форма на познанието.

Ако някой иска да припише последователност на самото време – казваше Кант – той би трябвало да мисли същевременно някакво време, в което тази последователност би била възможна.

Тази илюзия за линейната, еднопластова последователност на времето неминуемо води до погрешната идея за неговата единственост. А от тук – фактически и до субстанциализма, срещу който самият Кант неуморно воюваше.

Но нека чуем това още веднъж: единствено чрез постоянното съществуването получава в различните последователни части на редицата по време величина, която се нарича продължителност. Това е Кант!

Но нека се запитаме – може ли **постоянното**, ако то наистина е такова, да бъде последователно или непоследователно? Не, разбира се! Ако наистина е постоянно, то чисто и просто винаги ще е. То ще бъде винаги в наличност. То ще бъде вечен регулативен онтически принцип. А какво пречи той да се превърне в регулативен етически принцип? Нищо! Той даже го предполага.

Последователност или непоследователност може да има само там, където има непостоянно. Само в този случай може да се твърди, че в последователността действителността е постоянно възникваща и изчезваща. И само в този случай тя **има** своята най-малка величина – битието-конкретност. Тогава, твърдението на Кант, че без постоянното не може да има никакво отношение по време, се обръща изцяло наопаки – отношение по време има само там, където всичко е непостоянно. Времето е реален комплекс от последователни качествени отношения.

Възникването или изчезването на едно битие-конкретност е резултат от взаимодействията между други подобни битиета.

При това непрестанно възникване и изчезване на битиетата-конкретности, постоянно, бавно, но сигурно се изменя и цялата реална действителност. Реалната действителност се самосъздава чрез битиетата.

РАЗСЪЖДЕНИЯ ВЪРХУ РАЗВИТИЕТО

Схващането на действителността като самосъздаващо се системно цяло, като процес, като **ставане** е един от безспорните приноси на немската класическа философия. Но ако трябва да бъдем съвсем точни, тези понятия не могат да изразят напълно идеята за вечното изменение на действителността. Затова едно уточнение тук би имало принципно значение.

Схващането на изменението като **ставане** е крачка напред в сравнение с всички останали дотогава. Чрез ставането обаче се изразява процесът на самореализация на единната абсолютна същност – субстанцията. Това е процес на едно затворено, крайно усъвършенстване. В смисъла на понятието „ставане“ е вложена идеята за характера на развитието като изменение по посока на една изначално определена, вечна и затова – абсолютна цел. И точно в това бе порочността на Хегелианската концепция на прогреса, която оспокойно съжителстваше с огромния негов принос, според който световната история не е затворен

в себе си необясним феномен, а е продължение, част, аспект от един глобален, единен онтически процес.

Простото наблюдение на действителността ни разкрива единствено **измененията в нея**. Наличието на цел прави от тях вече **развитие**. А откриването на посоката на това развитие – низходяща или възходяща, ни го разкрива като регрес или прогрес. Именно това положение на развитието Хегел нарече „ставане“.

Но спре ли се дотук, т.е. до установяването на една единствена, абсолютна цел на цялото развитие като единствена, реална и неизбежна негова перспектива, неминуемо се предполага съществуването на някаква единствена, разумна и абсолютна същност, наречена субстанция. С нея всички конкретности са само **генетично** свързани. И тази илюзия (защото тя наистина е илюзия) е била винаги носена във въздуха от крилатата фраза – от нищо не може да възникне нещо.

И това би било вярно, но само в един случай – ако нищото бе също така глобално, каквато е субстанцията, т.е. истинското, единственото действително нещо. Но и нищото не е такова. То е винаги конкретно отречено битие. То е отречено крайно.

Всяко нещо, всяко битие-конкретност възниква от действието на много и много други „неща“, като при това не се повтаря абсолютно и изцяло никое от тях. В такъв случай условно може да се каже, че конкретното „нещо“ възниква от безкрайното нищо. От неопределеността. „Нещото“ е битие-конкретност, чрез което нищото се отнася към другите битиета-конкретности. И така – всички взаимно.

Всяко битие-конкретност е източник на време и пространство. А те от своя страна се превръщат в онези обективни форми на съществуване на действителността, за които вече стана дума. И тъй като онтичната стойност на битиетата-конкретности е различна, различни по обхват ще бъдат и техните времена и пространства. Създава се своеобразна, релативизирана йерархия. Йерархия с безброй много посоки.

При изграждането на тази картина се натъкваме на много сложни онтически взаимоотношения. Например едно битие може да е по-трайно по време от друго, но да е пространствено по-ограничено от него. Или обратно. Това предполага извода, че връзките, които се установяват между битиетата, нямат формата на преки отношения, на еднопосочна зависимост. Те не се изчерпват даже и с формата на **взаимна** зависимост. Отношението и взаимоотношението са категории за означаване на преки връзки, на непосредствени зависимости. И

именно като такива те изразяват винаги само една страна, само един аспект от цялата онтична система на действителността.

Онтичните връзки в своята цялостност са винаги опосредствани, те са винаги транзитивни и това всъщност ги прави **съотношения**. Те са такива връзки, които разкриват релационния статус на конкретните неща в действителността.

Пълната историческа определеност на дадено битие-конкретност е невъзможна. И все пак – тази определеност може да достигне висока степен на завършеност. Такава определеност съдържа в себе си както предпоставките, така и следствията си. Тя е относително завършена и се основава на трите принципиални измерения на всяко битие – време, пространство и субстрат.

Всяко битие-конкретност трябва да бъде разглеждано като отделен процес. Оттук следва изводът, че безкрайни процеси не може да има. И ако все пак безкрайността и вечностите съществуват – те са **следствие** от онтичната активност на конкретните крайни неща – на битиетата. Вечността и безкрайността не са начални и завинаги дадени състояния, а са едно постоянно разгръщане. Те са „нещо, което се постига. Вечността, безкрайността и неизчерпаемостта на „света“ не са абсолютни обективни форми на съществуване на някаква си също тъй абсолютна същност. Те са иманентни измерения на осъществяващите се битиета-конкретности. И това именно лишава от всякакво основание разбирането за развитието като движение към една абсолютна, веднъж завинаги поставена цел. Общата цел на осъществяващите се битиета е наистина една, но тя е резултантна. Ограничена е по време и затова е относителна.

Осъществяването на битиета обуславя разгръщането на цялата действителност; така – крайното обуславя безкрайното, а не обратно. Осъществяването е конкретно целесъобразно преминаване на едно битие от състояние на незавършеност към завършеност на своето съществуване. Действителността, която изразява релационния онтически статус на битиетата от всички три равнища – субективно, обективно и реално, е следствие от елиминирането на безкрайно много възможности до тяхното постепенно редуциране в различните онтични възли-битиета. И това всичко може да бъде обосновано само в несубстанциалния онтически модел.

РАЗСЪЖДЕНИЯ ВЪРХУ ОБЕДИНЯВАЩОТО ОБЩО

Въпреки убеждението на субстанциалисткото мислене, логически изключено е субстанцията да бъде възможност сама за себе си. Причина – да, но не и възможност. Субстанцията има значението на една вечна действителност. А възможността има смисъл дотолкова, доколкото е незавършена действителност. Но тъй като всяка истинска действителност ни се разкрива винаги *ex post*, ние я схващаме винаги в завършения ѝ за момента вид. Даже сме уверени, че разглеждаме един обект на определено равнище на неговото осъществяване – действително за нас ще бъде именно това равнище. Всичко преди него е било възможност; всичко след него – идея-проект. Но нито едното, нито другото е самата действителност. Те обаче не са нейният опит, не са антидействителност, т.е. абсолютно нищо. Те са просто – недействителност.

Ето как и от това гледище субстанцията не може да бъде считана за абсолютна и вечна възможност нито за самата себе си, нито за битието, разбирано като „всичко съществуващо“. Възможността, може да се каже и така, е едновременно мярка както за действителност, така и за недействителност. Но може ли да се говори за степен на действителност или недействителност на субстанцията? Не, разбира се! По този начин тя губи своя субстанциален характер.

Сега вече е ясно защо хегелианската диалектика бе обявена за фаталистична. И тя наистина е такава. Идеята за еволюцията на света е несъвместима със субстанциалния онтологически модел. И все пак, ако те насилствено се съчетаят в една обща теоретическа картина на света, тогава възниква онази добре позната ни схема, според която „всичко действително е разумно и всичко разумно – действително“.

Безкрайната онтична делимост на битиетата предполага и принципалната неограниченост на обектите на познанието. А това подсказва за невъзможността да съществува какъвто и да е абсолютен, краен онтически предел. Изключва ли това, обаче, съществуването на „нещо“, което да прави от безкрайното множество битиета единна реална действителност? Разбира се, не. Иначе тя не би съществувала като действителност, а научното познание би било невъзможно. То нямаше да може да формулира закони, валидни за която и да е област на действителността. Не би имало изобщо човешко знание.

Предпоставка за единството на знанието е както принципалната еднаквост на психофизическото устройство на хората, така и (това не бива да се забравя) наличието на някакво обединяващо конкретните

битиета **общо**, което има реален онтически смисъл. Тези две предпоставки са и двата предела, в които се движи процесът на натрупване на знанието.

Обединяващото общо стабилизира „всичко съществуващо“ в единна система, в една реална действителност. Ако то липсва, в нея не била ставали никакви събития. Всичко би било пълен хаос. Но реалната действителност е изтъкана от събития, от които безсъмнено най-важното, неповторимото, уникалното е възникването на човека. Това е събитието от най-голяма космическа важност.

С появата на човека единната дотогава реална действителност се разпада на три различни взаимоограничаващи се, но съществуващи една в друга действителности.

На едната страна е непокътнатата реална действителност – вечният, неограничен, неизчерпаем свят, който стои извън познавателния и практически периметър на човешкия живот.

Противостояща на тази действителност, но включена в нея, е субективната, която изразява единството на субекта с неговото битие.

Между тези две действителности стои третата – обективната. Тя изразява всичко онова от реалната действителност, което е вече завоювано от човека, което е постигнато и усвоено чрез човешките познавателни и практически усилия.

Реалната действителност се превръща постоянно в обективна по силата на човешката онтотворческа активност. Тя е обективна, защото е следствие от сблъсъка на два процеса с противоположно начало, единият – **обективацията**, започва от реалната действителност, другият – **обективацията**, започва от субективната.

От зрителния ъгъл на така разбираните категории „действителност“ и „битие“ сега вече ясно се разкри и пътят към изграждане на най-верния не субстанциален онтологически модел на света.

Що всяко битие е конкретно и има **свое** време, **свое** пространство и **свой** субстрат, степента на неговата неповторимост ще се променя по отношение на цялата действителност, в която то съществува винаги чрез останалите битиета. Собственото време, собственото пространство и собственият субстрат на всяко битие-конкретност са **следствия** от многобройни онтически отношения. Чрез релационните си свойства всяко битие влиза в една сложна система от връзки, която и съставлява самата действителност.

И тук е необходимо да се подчертае – единството на битиетата лежи на релационна, а не на субстанциална основа – тогава обединя-

ващото общо, „стабилизиращият фактор“, на която и да е от трите принципиални вида действителност, няма да де нещо вечно и неизменно. Те ще се променят непрекъснато с промяната на целия иманентен комплекс от нейни връзки. А основата на тези връзки са битиетата.

Даже всяка реална конкретност – онази, която стои извън познавателния и практически обсег на човешките възможности, вероятно също така в един момент се изчерпва и дава място на друга. Това, разбира се, е едно предположение, но иначе не може да се обясни с нищо друго разумно еволюцията до появата на човека.

Реалната действителност е един непрекъснат творчески процес. Тя не е нито резултат от някакъв едноразов творчески **акт**, нито е някакво вечно и фактически неизменно съществуване. Тук липсва както беспосочието, така и наличието на абсолютна, неизменна и вечна цел. И това е така, защото реалната действителност не е прост сбор от фиктивно различаващи се разновидности на абсолютната, но всъщност призрачна онтическа същност – субстанцията.

НЕСУБСТАНЦИАЛЕН МОНИЗЪМ

Обединяващото общо в не субстанциалния онтологически модел не е абсолютно. Това обаче не означава, че то не е онтически реално. Напротив – именно това, че то е променливо, че е относително, че е крайно, го правят действително. А това означава, че отхвърлянето на субстанциалния онтологически модел никак не изисква да се отрече монистическият строеж на реалната действителност. Не е необходимо монизмът непременно да бъде субстанциален. Както се вижда, той може да бъде и релационен. И даже логически обосновим той е само тогава, когато е релационен.

Идеята за субстанцията, за абсолютната крайна и единна същност на всички неща е наистина дело на не съвсем ясно осъзнатото изискване на познанието за намиране на своя твърда основа.

Зад тази идея е скрито обаче и нещо друго. Нещо много повече, нещо изключително – една могъща психологическа нужда. Изначалната и вечна нужда на човека от житейска сигурност. А може би мислещият, дълбоко преживяващ живота човек да се почувства истински сигурен, ако не вярва в космическите измерения и валидност на основите на тази сигурност?

Психологическата нужда от здрави жизнени устои се проявява инстинктивно у хората: най-напред във вярата в човешката общност, а после в реалното съществуване не на някакъв абсолютно устойчив онтически фактор, който е и мерна единица за космическа съдба.

Така се е родила може би и онази трогателно наивна представа на гениалните гърци, която и до днес стихийно властва в миросгледа на европейския човек и която се нарича хармоничен Космос. Приветлив свят е само този, в който всичко има своя закономерен произход и затова заема **винаги** най-точното и подобаващо му място в онтоза.

Събирателният израз на приемливата измама, че в света властва нещо вечно, справедливо, добро и мъдро или нещо вечно и... неизбежно бе знаменитата фраза на древните римляни – „съдбата води този, който желае, и влачи онзи, който не желае“ (Сенека). Спиноза, Хегел и другите подобни украсиха тази фраза, всеки според изискванията на неговото време. Свободата стана „осъзната необходимост“, а всичко действително – „разумно“.

Зад всички тези мъдрости обаче неизменно надзърташе една зловеща сянка, сянката на един сковаващ екзистенциален страх. Страх, роден пак от илюзията, че над, под или извън човека има Нещо, което е по-силно, по-мъдро, по-справедливо и изобщо – нещо по-ценно от самия него. По-ценно, защото е безкрайно и с това е истински **предел** на всичко крайно и най-вече на най-крайното – на човека.

Не може да има съмнение, че възникването на идеята за субстанцията като всеобщ, абсолютно краен онтически предел е било духовно събитие от грамадна важност за човека. Тази идея някога измести морално изхабената митологична представа за ограниченото във времето начало на „всичко съществуващо“. Основният онтически принцип се превърна от разбиранията на хората в една постоянна и устойчива актуалност. Така се откри широко пътят на знанието.

Може би това и накара някога кьонигсбергският мъдрец да повярва, че във всички времена не само философският, но и обикновеният разум е предполагал субстанцията като една постоянност, като единен абсолютен **субстрат** на всички онтически изменения.

Той даже отиде по-нататък – според него съществуването на някаква субстанциална основа на света ще се приема от хората и в бъдеще като нещо съвършено очевидно.

Времената след Кант, макар и не изцяло, потвърдиха неговото убеждение. Не само обикновеният, но и „философският“ разсъдък изпадаха в състояния на мисловна безпочвеност и морална обърканост.

И тогава отново и отново се появяваше „спасителният“ мираж на субстанцията.

Някога Протагор изтъкна човека, а не субстанцията, за мярка на всички неща. Това бе едно радикално отрицание на целия елеатски мироглед, едно рядко по своята смелост твърдение.

Като всеки радикализъм и този на Протагор не бе лишен от своите недъзи. Но един възглед, който за мярка на всичко съществуващо приема не някакво абсолютно крайно, не някаква обективирана абстракция, а най-конкретното от всичко конкретно, най-крайното от всичко крайно – човека, е висша проява, колкото и чудно да изглежда това, на порасналото космическо самочувствие на хората в онези отдавна минали времена.

И все пак още тогава започна да преобладава друг стил на мислене, друго умонастроение. От Изтока, в началото бавно, но после все по-мощно и неудържимо нахлуваше идеята за абсолютния принцип, идеята за единия Бог. Вярата на хората, макар примитивно реализирана, все по-властно изискваше изграждането на една нравственост, на един стил на духовно възприемане на света, който трябваше да почива на непоклатими от нищо основи.

Вярата е вечно начало на човешката душевност. Променливи са само нейните обекти. Но това никак не означава, че е без значение кои са те. Утвърждаването на идеята за субстанцията – духовна или материална – е ставало някога, става и днес на благодатната почва на абсолютизираните абстракции. Тази идея бе подхранвана някога, подхранвана е и днес от вечната, живата и могъща човешка вяра.

Но има ли по-голяма трагедия за човека от измамената с призрачни видения вяра?

ЕТИЧЕСКИТЕ ИЗМЕРЕНИЯ НА ОНТОЛОГИЯТА

Като стил на мислене онтологическият субстанциализъм днес не е нищо повече от един религиозен мотив, сякаш по чудо оцелял във философията. Има нещо повече от една рационализирана разновидност на монотеистичните религии. Затова може съвсем спокойно да се каже, че очистването на философското мислене от илюзиите на субстанциализма е по същество освобождаване от последните остатъци от примитивните религиозни абсолютизации.

В този дух веднъж Ръсел бе деликатно намекнал, че мнозинството от философите днес „не признава субстанцията за полезно понятие“.

Но този намек едва ли е достатъчен, за да намерим сили да се отърсим от едно вековно заблуждение.

Никое велико заблуждение не се ограничава само с вредите, произтичащи пряко от него. Тук по-важни са може би именно непреките последствия. А те са ужасяващи със своята античужденост. Щом всяко конкретно крайно е осъдено рано или късно да изчезне по силата на една неумолима, смразяваща, жестока необходимост; да се стопи без остатък и следа в колкото бездънния, толкова и безсмислен космически океан, какъв смисъл изобщо могат да имат нашите човешки усилия, мисли, чувства, амбиции? Изобщо – нашият живот?

Религията има своя отговор, но той задоволява все по-малко хора. Той не задоволява вече даже и голямата част от мислещите свои привърженици.

Но още по-страшен е отговорът, който е винаги готов да ни даде атеистичният субстанциализъм. В него човешкото космическо присъствие е сведено до една ужасна безсмислена поредица от абсурдни и жалки напъни, в чийто край зее вечното, неизменно и необяснимо **абсолютно НИЩО**.

Може ли тогава един държащ за себе си човек да не потрепери само при мисълта за перспективите, които стоят пред него и неговия род? Максимата „след нас – потоп“ е не изход, а самоизмама за хора с тинести души. Съзнанието се издига – обясняваше Хегел – над природното съдържание до нещо безкрайно, като главното определение тук е страхът от силата, спрямо която индивидът разбира себе си само като нещо случайно.

Тази прекрасна мисъл е обяснението за психическата нагласа безнравствената максима „след нас – потоп“. Оттук мечтата за физическо безсмъртие сублимира в бесния стремеж към неговия несполучлив сурогат – славата. Животът е кратък, но славата може да бъде вечна – казваше Цицерон, един от многото компетентни по въпроса римляни... И безмилостните камшици на страха от ужасната сянка плющят и ни гонят до изнемошаване към онзи безсмислен идол, пред който падаме – идолът на славата.

Смъртта влачи докрай. И тя не може да не ръководи и действията на онези и даже – най-вече техните – които са убедени, че материализмът **сам по себе си** е достатъчен, за да се превърне в оптимистично ръководство за действие. А всъщност обществената дейност на човека от зрителния ъгъл на субстанциалистичния материалистически монизъм

е поне толкова безсмислена, колкото е безсмислена и за всеки друг субстанциализъм. И ако искаме да бъдем искрени – даже повече.

Истински смисъл и перспектива има само онази дейност, чието възникване и трайност, съдържание и последствия, са пропити от такова умонастроение и такова знание, които изключват наличието на каквито и да е било вечни онтически абсолютни принципи. Само тогава може да се говори за трайни онтически ценности, от които една единствена има всички предпоставки за се превърне във вечна – човекът.

Да, наистина, **само** тук може да се говори за предпоставки. Те са само възможност, която трябва да бъде осъществена, за да може човек не само да заживее с космическите мащаби на своето мислене, но и **в** самите тези мащаби. Само тогава ще стане ясно дали той е способен, или не на истинско свободно съществуване. Свободата само донякъде е следствие от осъзнаване на необходимостта. Тя не е просто обществено състояние Тя е процес. Тя е осъществяване на възможности – един онтически принцип. Тя е вечно освобождаване.

Човекът робува на безкрайно много съществени и несъществени неща. Едни хора осъзнават това, други – не. Едни страдат без да го разбират, други го разбират, но... не страдат. Те приключват живота си с вярата в някоя химера, като се оставят тя да ги влачи във всичко. Те... осъзнават необходимостта и затова се считат свободни. А всъщност неусетно за себе си те са се превърнали в обикновени аритметични единици на някое тинесто гъмжило.

Разбира се, основата на това превръщане е цялостната материална човешка практика. Но тук не бива да се подценява в никакъв случай онази духовна атмосфера, която се създава от тази практика – стихийният субстанциализъм на повседневното съзнание.

В нашата душевност този възглед за света незабелязано, бавно, системно – в продължение на много векове, натрупваше отровата на онтологическия песимизъм. Нали всяко битие-конкретност, всяко крайно, губи своя автентичен онтически смисъл, щом се окаже пред лицето на абсолютното, неизчерпаемо Всеобщо; на вечното и също тъй абсолютно крайно – субстанцията!

Затова е съвсем естествено, че търсенето на смисъла на човешкия живот от позициите на субстанциалния монизъм, без значение какви са нашите желания, води до един и същи извод: човекът е следствие от абсурдно стечение на някакви незнани обстоятелства. Сам е разсадник на абсурди и ще изчезне също тъй жалко и тъй закономерно безсмислено, както се е и появил.

ПОСЛЕДНО ПЕСИМИСТИЧНО РАЗСЪЖДЕНИЕ

В субстанциалния онтологически модел човекът е лишен от своите космически измерения, лишен е от каквото и да е действително онтически назначение. Той не е нищо повече от една мимолетна разновидност, абсурден епизод от вечния кръговрат на субстанцията.

Днес все повече и повече хора започват ясно да съзират ужасната истина за нашата космическа самота; затова, че Вселената не ни дава нищо, което би послужило за абсолютна онтически и гносеологическа основа на нашата нравственост. Основата, на която безрезервно се опираше съвсем доскоро жалкото човешко екзистенциално самочувствие. Самочувствието на обречения.

Но отърсил се веднъж от абсолютизираните обекти на своята вяра и разум, човекът ще навлиза все по-дълбоко в чистилището на една невиджана досега нравствена криза. Оцелее ли в нея, пред него се открива пътят на безсмъртието, на вечността.

Симптомите на тази криза не оставят никакви съмнения, че тя иде, че се приближава. Че тя вече чука на вратите. И даже – може би е вече между нас!

И тук философията трябва да знае своето място. Да разбере основното изискване на нашето време. Да каже открито на хората – **как да се живее в една осиротяла Вселена**. Не в това, как да се живее без вяра, както смяташе Ръсел – без вяра и разум не може да се живее – а как да се живее в една Вселена, лишена от каквото и да е абсолютно устойчиво нещо. От каквото и да е здраво и ценно, което би съществувало извън самия човек.

КЪЛНОВЕ НА ОПТИМИЗЪМ

И наистина – защо здравето, ценното и онтически устойчивото да не бъде търсено в самите нас? Защо да не се приеме, че отчайващо самотна е била именно Вселената – тогава, когато в нея още не е имало човек? И че тя би била още по-ужасяващо самотна, ако той отново изчезнеше?

Но затова се изисква една нова, много по-висша от досегашната, симбиоза между вярата и разума, която обаче може да възникне само в едно ново, несъществувало до сега високохуманно общество. Общество, в което единствен обект на вярата е човекът, общество, в което *homo homini Deus est*, в което основната цел на разума ще бъде

преди всичко осигуряване на човешкото родово, а след това и индивидуално безсмъртие.

Тогава разумът ще престане **само** да ориентира човека в света; само да определя (по-точно да ограничава) поведението му в биологичната и обществена среда. Той ще го издигне тогава на висотата на неговото истинско космическо призвание.

Разумът е космически продукт, до който се е стигнало бавно и мъчително, вследствие на някакво фантастично, удивително стечение на обстоятелствата. Толкова фантастично и удивително е било това стечение, че едва ли е могло да бъде случайно.

И веднъж появил се, човекът поема върху себе си великата отговорност и участ за едно космическо мигновение да култивира Вселената. А може би и да я обезсмърти? Да я превърне в продължение на своята душевност?

Защо не! Кое ни пречи да го предположим?

Прогресът трябва да има крайна цел и с това е есхатологичен – казваше руският богослов с марксистко минало Бердяев. И наистина – в субстанциалния онтологически модел прогресът е немислим без някакъв абсолютен свой определител.

Прогресът е безкраен само там, където крайното е конкретно, където не съществуват абсолютни неизменни цели. Растящата рационализация на Космоса не е „зададена“ веднъж завинаги. И по силата на някаква фатална неизбежност. Тя е една осъществяваща се тенденция. И нищо не може да осигури вечното онтотворческо присъствие на човека в космоса, освен... самият човек.

Но и простото присъствие едва ли би го задоволило. Човек не иска много, ако не иска всичко. Това присъствие трябва да се превърне най-напред в родово безсмъртие. Достигнал него, човек ще бъде в състояние да осъществи съкровената си, заветната си мечта – своето индивидуално безсмъртие. Така той ще посегне – грях ли е това? – на един естествен закон. Успехът в това начинание ще сложи началото на истинската човешка история.

Но... пътят до там е далече!

Пътят към прекрасната цел е труден. Това е път на космическа експанзия. Път, през който човек все по-мъчително ще възприема свята обреченост да се превръща в нищо.

Това ще бъде път, през който осъзнатото крайно ще се превърне в истинско безкрайно.

Път на разгръщащия се живот, над който още дълго ще тегне
бремето на неосъществените копнежи.

И ще тъмнее грозният знак на смъртта!

